

Kuhu on maetud keisri hull?

TAAVI PAE

Artikli pealkirjas esitatud küsimusele on lihtne vastata – Võisiku mõisa kalmistule Kundrussaares. Nii väidab Jakob Mättik Jaan Krossi isiku läbi 1978. aastal ilmunud ajaloolises romaanis „Keisri hull“:

Ületunaeile, 20-ndal, matsime meie viimaks Riist saabunud loal Timo maha. Sinnasamasse Kundrussaare surnuaia kagunurka, kõigi ammuunustatud Bockide kõrvale – mis iseenesest on veider, arvesse võttes, kui väga tema neist erines.¹

Raamatu järgi on teada ka matusel osalejad ja toimumise kellaaeg – õhtul kell kaheksa. Kundrussaare kalmistul leiame Timotheus von Bocki ja tema abikaasa hauatähise aga hoopis kalmistu kirdenurgast. See asetati sinna 1985. aastal hauamotiiviga „Ei inimeste piinajaid ei vangiraudu“.² Kalmistunurka matmise on niisiis jäädvustanud Jaan Kross ja mälestustähise kujul peegeldub see ka tegelikkuses.³ Aga kas Kundrussaare kalmistu nurk on ikka tegelik Timotheus von Bocki hauakoht? Lühike vastus on ei!

Mõisad ja kalmistud

Meie matmispaikade ajaloos on tähtsal kohal Venemaa keisririigis 1773. aastal ellu viidud kalmistureform, mille kohaselt tuli uued kalmistud rajada edaspidi kirikutest eemale. Ühtlasi keelati sellega matmine kirikuaeda ja kirikutesse.⁴ Püüdlikumalt viidi reformi ellu Liivimaal ja nii ongi Lõuna-Eestis enamik kihelkonnakalmistuid rajatud 1773. aastal. Enamasti hakati uutele kalmistutele matma sama aasta septembrikuus.⁵ Kuna baltisakslased ei saanud oma lähedasi enam kirikutesse ja kirikuaedasse matta, rajasid mitmed suguvõsad endale eraldiseisvad perekonnakalmistud. Ilmselt rajati sellisena 18. sajandi lõpus ka kõnealune Võisiku mõisa kalmistu. Põhja-Eestis ehk Eestimaa kubermangus jätkus kirikuaedadesse matmine siiski veel mõnda aega, mistõttu võime seal praegugi kohata 19. sajandist pärinevaid hauatähiseid.

Taavi Pae, PhD, Eesti geograafia kaasprofessor, ökoloogia ja maateaduste instituut, Tartu Ülikool, Vanemuise 46, 51003 Tartu, taavi.pae@ut.ee

¹ J. Kross. Keisri hull. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 329.

² Samas, lk 132.

³ Jaan Kross külastas Kundrussaaret ka raamatu kirjutamise ajal. Sellal oli veel säilinud tükke Timotheus von Bocki vanaema Helene von Bocki (snd von Schulze, 1722–1783) hauaplaadist, mis originaalis paiknes kalmistu nurgas (vt Põltsamaa muuseum, Fk 626). Võib oletada, et just sellest lähtuvalt kirjeldas Kross Timo matmist kalmistu nurka.

⁴ T. Pae, E. Kaur, A. Aasa, R. Ahas. The formation and location features of Estonian cemeteries. – Journal of Baltic Studies 2006, 3, lk 277–297.

⁵ Sageli on surmameetrikates tõmmatud selle koha peale joon ja märgitud, et edaspidi on matused toimunud uuele kalmistule. Kolga-Jaani puhul on eraldi välja toodud ka esimene isik, kes uuele kalmistule maeti, ja mainitud on ka uue matmispaiga pühitsemise kuupäeva: 18. august 1773 (vkj). RA, EAA.1285.2.2, l. 782p.

Oma kalmistu on olnud sadakonnal Eesti mõisal.⁶ Mõnel pool oli selline rahupaik üpris tagasihoidlik, teisel – sealhulgas Võisikul – aga üsna suurejooneline. Hobuse-rauakujuline kõrge müüriaga piiratud kalmistu, mis paikneb mõisast 1,3 km kaugusel läänes, on silmapaistvalt suur – 0,35 ha. Algselt paiknes see kõrgemal kühmul, mida ümbritses mõisapõld, mis täitus 1920. aastatel asundustaludega. Võisiku maastikku sulandunud krüptidega kabelihoone on Eesti kalmistukunstis üpriski ainulaadne. Kaarjalt künkasse uuristatud hauakambritesse ei ole kunagi maetud, pigem on tegemist maastikuarhitektuurse elemendiga. Nõukogude perioodil ja varemgi kasutati kabelihoonet keldri ja panipaigana, misjärel see hüljati ja unarusse jäeti. Omalaadne hoone taastati 2000. aastatel.

Praeguseks on enamik meie mõisakalmistuid hävinud. Sageli on neist alles vaid puruks pektud hauatähised või varemtes kabelihooned. Enamik kalmistuid jäi hooldamata pärast Esimest maailmasõda ja Vabadussõda. Rüüstajateks olid sageli meie endi esivanemad: saabus ju iseseisva Eesti Vabariigiga käsikäes teadmine, et baltisakslased ei ole enam siinmail valitsev klass. 1937. aastast on teada, et Võisiku kabelihoone seinale oli kirjutatud „Õndsad on need vonnid, kes põrgutules särisevad“.⁷ See lause iseloomustab ilmekalt eestlaste toonast suhtumist baltisakslastesse.

Paremini läks neil perekonnakalmistuil, kus mõisasüda jäi endistele omanikele alles või suguvõsa esindajad ei lahkunud Eestist, vaid jäid iseseisvaks kuulutatud vabariiki edasi elama. 1939. aastal jäi aga suurem osa mõisakalmistuid baltisakslaste Saksamaale ümberasumise järel saatuse hooleks. Vaid Jõgeveste mõisa kalmistut, kuhu on maetud väejuht Michael Andreas Barclay de Tolly (1761–1818), otsustati Nõukogude perioodil riiklikult hooldada, nii et sellest sai väike muuseum.

Mõisakalmistu ajalugu on loomulikult tihedalt seotud mõisa ajalooaga. Võisikuga enim seotud von Bockide suguvõsa kätte läks mõis 18. sajandi lõpus, kui eelmiste mõisaomanike von Fickide suguvõsast pärit peretütar Helene abiellus mõjuka aadlipoliitiku ja Loodi mõisa omaniku Berend Johann von Bockiga (1701–1769).⁸ Von Bocki jaoks oli see teine abielu, millest sündis 1785. aastal Georg Carl Heinrich von Bock (1758–1812), kes abiellus Katharina Margaretha Berens von Rautenfeldiga. Nende kooselust omakorda sündis keisri hull ehk Timotheus von Bock (1787–1836),⁹ kes abiellus 1818. aastal eesti juurtega Ewa Mättikuga (1799–1862). Kuigi 19. sajandi vältel vahetusid pidevalt mõisaomanike nimed, oldi omavahel suguluses. Nimede muutusi võib jälgida ka Kundrussaares, kuid seda üksnes ajaloolistes andmeallikates, sest kohapeal enam äratuntavaid hauasambaid ei leidu.

⁶ T. Pae, H. Schilling. Begräbnisplätze estländischer Güter. – Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften 2003, 178, lk 31–36; K. Sirge. Eesti mõisakalmistud. Magistritöö. Tartu Ülikool, 2013.

⁷ –Reo–. Võisiku – ja mis sündinud seal. – Uudisleht, 26.02.1937.

⁸ M. Siilivask. Loodi mõisa ajaloo. – Viljandi muuseumi toimetised II. Viljandi, 2011, lk 157–169.

⁹ Vt M. Salupere. Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust. Lisandusi Timotheus Eberhard von Bocki tundmiseks. – Töed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1999, lk 71–94.

Kalmistu allakäik

Kui 20. sajandi alguseni oli Vöisiku mõisakalmistu üks uhkemaid omasuguste seas, siis viimase sadakonna aasta jooksul on see üle elanud tõsise allakäigu. Iseseisvunud Eesti Vabariigis mõis võõrandati ja 1924. aastal rajati sinna erihooldekeskus. Perekonnakalmistu, mille kohta pärineb alltoodud kirjelendus 1937. aasta Uudislehest, jäi unarusse:

Kundrusaare keskosas, kõrgest paekivi müürist ümbritsetuna asub endine Vöisiku mõisa kalmistu. Väga ilus paistab eemalt see kalmistu oma suurte puudega kõrgel põllukingul. Kui aga astud sisse kalmistu lagunenud puuvärvast, jääd üllatavalt seisma. Pilt siin on otse

masendav. Kalmistu on hobuseraua kujuline, pikkus umbes 90 m ja laius 70 m ja nagu juba öeldud, piiratud paekivist müüriga, mis kohati juba maha langenud. Hävitustöö, mis siin ulakate poolt toime pandud, on täiesti põhjalik. Ligi paarikümnel korralikul kalmul on ristid ja hauasambad purustatud täiesti. Välja kangutatud ja ära viidud on ka kullatud peadega hauaplaatide kinnitusnaelad. Prantslaste de la Trabède kunstiväärtuslikest valgest marmorist hauasambast on järele jäänud vaid üksikud väikesed tükid, kuna suurem osa on ei tea kuhu kadunud. Ühelt tervemalt marmoritükilt võime lugeda Juliana Catharina von Bock, surnud 13. märtsil 1817. a. ja teisel suuremal tükil on saksa keeles lugeda: Baronin von Igelström, surnud 1896. aastal. Kalmistu põhjapoolse müüri ääres on pooleks murtud umbes kaheksa jala kõrgune malmrist, millelt loeme: Püha Georgi rüütel kindral Reinhold Ludwig von Patkul, sündinud 1754. a., surnud 29. mail 1798. a. Seega on see kalm vana juba ligi 139 aastat. Ainuke terve hauamärk kogu kalmistul on üks suur malmrist, mille all puhkab Gustav Wilhelm Graf Dürker, surnud 1804. aastal. [- -]

Von Zur-Mühlendi perekonna matmisepaigal on ristidest järele jäänud vaid malmipuru. Nii puruks on pekstud ristid.

Kalmistu ise on täiesti mahajäetud seisukorras. Könniteed haudade vahel ja samuti ka hauad ise on pea täiesti kasvanud lätsepõõsastesse. Põõsastesse kasvanud on ümmargune muruplats keset kalmistut.

Kalmistu lõunapoolsel küljel asuv võlvkabel on samuti saanud kannatada rüüstajate poolt. Uksed on purustatud ja seinad täis kritseldatud igasuguseid mõttetuid lauseid. [- -]

195

Gräberstätte zu Vöiseck.

1.	von Bock, Friedr. Joh. Ludwig, geb. zu Kessel, Schwarzhof, in Vöiseck.	+ 14. I. 1791	+ 8. III. 1769.
2.	von Bock, Helene, geb. von Schulz.	+ 14. II. 1782.	+ 14. III. 1783.
3.	von Bock, Carl Georg. Kreismarschall.	+ 9. XII. 1758	+ 13. I. 1812.
4.	von Bock, Catharina Margarethe, geb. von Rautenfeld.	+ 20. I. 1740	+ 13. IV. 1795.
5.			
6.	von Bock, Anna Catharina, geb. von Berg.	+ 1. XII. 1796	+ 13. III. 1817.
7.	von Bock, Timothei Bernhard.	+ 13. XI. 1787	+ 10. IV. 1836.
8.	von Bock, Catharina, geb.	+ 1. III. 1799	+ 3. IV. 1862.
9.	von Zögg-Manteuffel, Luise	+ 15. II. 1821	+ 26. XI. 1821.

Nimekiri Vöisiku mõisa kalmistule maetutest Nekropolis. RA, EAA.1674.2.337, l. 145

Nõlvkabeli kõrval asuvad kinnimüüritud hauakoopad on lahti murtud ja nüüd kasutavad Kundrussaare elanikud neid kartulite ja juurvilja panipaikadeks.¹⁰

Sedavõrd põhjalik kalmistu kirjeldus,¹¹ olgugi et perioodist, mil kalmistu oli juba rüüstatud, on üpriski eriline. Mõnevõrra varasemast ajast on baltisakslaste mõisakalmistute kohta aga säilinud üks vägagi tänuväärne andmeallikas: andmestik Nekropolis¹², kuhu koondati 1920.–1930. aastatel teave baltisakslaste matmiskohtade kohta meie kalmistuil. Andmestiku pani Eestimaa Üldkasuliku Ühingu (*Estländischer Gemeinnütziger Verband*) ja Tartu teadusliku kodu-uurimise instituudi eestvõttel (*Institut für wissenschaftliche Heimatforschung*) kokku Helmut Speer.¹³ Nimekirjad matmiskohtadest on esitatud maakondade, kihelkondade ja kalmistute kaupa, mis võimaldab küllaltki usaldusväärselt aru saada nii kalmistute suurusest, rajamise ajast kui ka sinna maetutest.¹⁴ Kahjuks ei hõlma Nekropolis kogu Eestit: olemas on nimekirjad Läänemaa, Lääne- ja Ida-Virumaa (Alutaguse), Järvamaa, Viljandimaa, Pärnumaa, Tartu linna ja Saaremaa kohta. Maetute nimekirjad on koostatud ilmselt kohapeal käies või korrespondentsi kasutades. Võib arvata, et vaadati ka kiriku- raamatuid, kuigi neis endis pole enamasti mainitud, kuhu lahkunu on maetud.

Nekropolisele tuginedes on Võisiku mõisa kalmistule maetud 23 inimest. Neist vanim hauatähis (või ka surma-aasta) pärineb aastast 1769. See on püstitatud eelmainitud Berend Johann von Bocki hauale. Siiski pole üheselt selge, kas perekonna- kalmistuid rajati ka enne 1773. aasta kalmistureformi või on pigem tegemist keno- taafiga¹⁵ ja tegelikkuses puhkab Berend Kolga-Jaani kirikus või kirikuaias.¹⁶ Viimasena on maetud kalmistule 1919. aastal Vabadussõjas Narva all langenud Balti pataljoni alamkapten Wolf Kirstein.¹⁷

¹⁰ –Reo–. Võisiku – ja mis sündinud seal.

¹¹ Rüüstatud kalmistu kohta vt ka K. Kustus. Võisiku asunduse omapära. – Sakala, 3.07.1936, lk 6; K. K.-s. Matk Võisiku asundusse. – Oma Maa, 11.01.1930, lk 5.

¹² Kasutusel ka variant Necropolis.

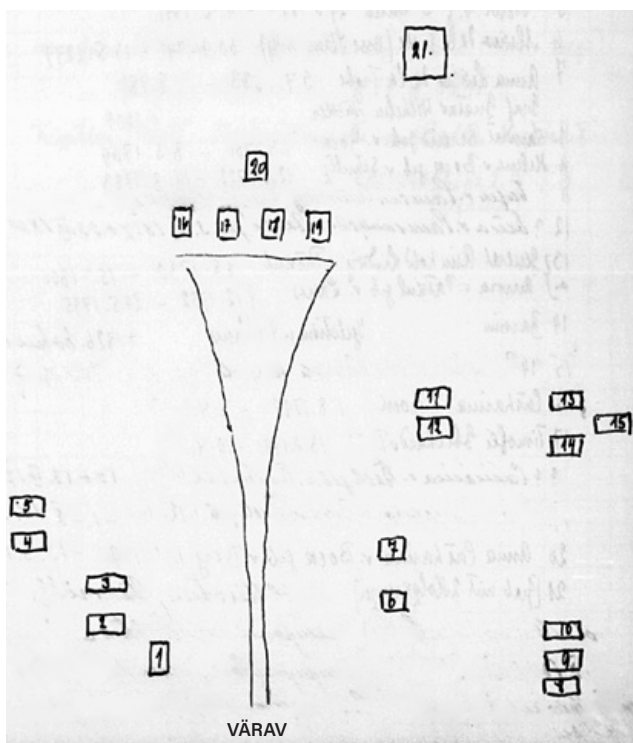
¹³ Helmut Woldemar Speer (1906–1996) sündis Türil kirikuõpetaja peres. Pärast Tallinna toomkooli lõpetamist 1924. aastal astus ta Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda, lõpetades magistrina 1931. aastal. Aastail 1932–1939 oli ta Tartu kodumaa teadusliku uurimise instituudi kaastöötaja. Sellal valmis tema põhiteos 19. sajandi Eestimaa kubermangu koolioludest (H. Speer. *Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung*. Tartu: J. G. Krüger, 1936). 1939. aastal siirdus Saksamaale, kus jätkas eelkõige luteri kiriku arhivaarina. Vt nekroloogi: H. Otte, E. Sperling. Nachruf auf Dr. Helmut Speer. Rundbrief 1996, 7, lk 37–38.

¹⁴ RA, EEA.1674.2.333–338, Nekropolis, 1927–1931, 1938.

¹⁵ Haud või hauatähis surnule, kes on mujale maetud.

¹⁶ Berend Johann von Bocki surmasissekanne Kolga-Jaani meetrikaraamatus vt RA, EAA.1285.2.2, l. 710.

¹⁷ 1887. aastal Sangaste mõisa valitseja pojana sündinud ja 1919. aasta 12. aprillil Balti rügemendi võitlejana Narva lähedal langenud Wolf Kirstein oli tegev põllumajanduses. Tema Võisikule matmise põhjus on ebaselge. Selleks võib olla Võisiku ja Sangaste Bergide tihe perekondlik side (vt M. Salupere. Mõnda mõistatusliku inimese elukäigust, lk 72–74). Tema surm ja matmine kajastub Põltsamaa koguduse surmameetrikas (RA, EAA.1168.1.213, l. 26, vt ka G. von Krusenstjern. *Heldengedenkbuch des Baltenregiments*. Tallinn, 1938, lk 26).

- 1 } von Mannteufel
- 2 }
- 3 }
- 4 } von zur Mühlen
- 5 }
- 6 } de la Trobe
- 7 }
- 9 } Timo vanaisa ja vanaema
- 10 }
- 11 } Samson von Himmelstjerna
- 12 }
- 13 — kindral Patkul abikaasaga
- 16 — Timo abikaasa
- 17 — TIMO
- 18 — Timo ema
- 19 — Timo isa
- 21 — Wolf Kirstein

Võisiku mõisa kalmistule maetute hauakohtade plaan. Skeem on ida-läänesuunaline. Kript-kabelihoone pole skeemile märgitud, see paikneks skeemil üleval vasakus ääres, Timo praegune mälestuskivi asub all paremal.

RA, EAA.1674.2.337, l. 146–147 vahel

Kuhu siis ikkagi on maetud Timotheus von Bock?

Nekropolisel eristub Võisiku mõisa kalmistu kõigist teistest. Nimelt on seal maetute nimekirja juurde ainsana lisatud ka kalmistu plaan,¹⁸ mis annabki võimaluse Timotheus von Bocki tegelikku matmispaika kindlaks määrata. Kaardi järgi selgub, et tema matmispaigaks on peatee lõpus paikneva neljase hauarivi vasakult teine haud (plaanil nr 17). Täna sel maastikul võib seal tuvastada kolme hauatähist. Rivi taga üksikuna paikneva haua (nr 20) tähis on ainus, millelt õnnestub praeguseni veel midagi välja lugeda. Osaliselt on nähtav kuupäev, millest saab järeldada, et sinna on maetud 1817. aasta 13. märtsil surnud Anna Catharina von Bock.¹⁹ See pidepunkt kinnitab, et kalmistuplaan on õige. Lisaks on kunagine maastikuplaneering üllatuslikult aimatav ka Maa- ja Ruumiameti geoportaali kaudu kättesaadaval reljeefikaardil – kõrgusvahedena on selgelt märgatav tee, mis kulgeb peavärvast laienevalt neljase hauareani (vasakult Timo naine, Timo, Timo ema ja Timo isa²⁰).

¹⁸ Nimekirjad kalmistule maetutega on Nekropolisel enamasti kirjutatud korrektselt ruudulistesse vihikutesse (vt näidist). Võisiku puhul on vihikusse lisatud eraldi paberileht, kus ühel pool on matmispaiga skeem ja teisel pool maetute numbritega nimekiri. See võib olla nii Nekropolise koostamise mustand kui ka hilisem lisandus. RA, EAA.1674.2.337, l. 146–147 vahel.

¹⁹ Timo vennanaine, hauatähis ei paikne ilmselt täpselt algsel asukohal, sest on ebalooilises asendis.

²⁰ Skeemi legendis on Timo isa ja ema matusekoha juures siiski ka küsimärk.

Timotheus von Bocki haud Nekropolise plaani kohaselt. Taamal Kundrussaare kalmistu peavärv. Foto: Taavi Pae (2024)

Kohapealsel vaatlusel võiks arvata, et neljasest hauarivist on hauatähis kadunud kõige parempoolsemalt (nr 19, Timo isa). Seega on säilinud vasakult lugedes Timo naise, Timo ja tema ema hauasammaste alused.

Artiklis esitatud kultuurilooline pisidetall ei nõua kindlasti hauakivide liigutamist. Pigem on sinne artikkel ülevaade ühest baltisaksa perekonnakalmistust, mille saatus on vähemal või rohkemal määral üle kantav paljudele omasugustele. Hoolimata ajaloo keerdkäikudest, mis on Võisiku mõisa kalmistut Kundrussaares armutult räsinud, väärib see mälu paik igati külastamist. Kundrussaares on restaureeritud kalmistu värv, osa kalmistumüürist ning omalaadne kabelihoone. Samuti on kalmistule paigaldatud ülevaatlilikud infotahvlid, mis vajaksid sinse uurimuse valguses küll mõningat parandamist.

Artikli lõpetuseks sobib jällegi pöörduda Jaan Krossi romaani „Keisri hull“ poole. Aasta pärast Timo surma külastas hauda Timo vend Karl koos Jakob Mättikuga. Haul olles mõtiskleb viimane:

Ma silmitsesin hauaküngast meie ees ja mõtlesin ennastkiusava teravusega: huvitav, mis seisab minu õemehe haul saja aasta pärast? Kas seesama raudrist tõllapukisuurusel marmoralusel? Vaevalt. See ei pea nii kaua roostele vastu ... Või tõesti tõsine mälestusmärk? Või puhmas unustuse umbrohtu?²¹

Viimastine ei ole kultuurihuviliste rõõmuks siiski tõeks saanud.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekt TK215U6 „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tippkeskus“ ja Postimees Grupi raamatugrants POSTMO89 „Eesti kalmistud“.

²¹ J. Kross. Keisri hull, lk 332–333.